

Kapitel 9: Det habsburgske dobbeltmonarki og Europa

It is very important, therefore, not to allow one's judgement to be clouded by hindsight, not to assume that, because the Habsburg Monarchy did not survive the First World War, it was bound not to survive in any case. (Sked 1989, 231)

Østrig-Ungarn i Centraleuropa

Den flittige udenrigspolitiske analytiker og skribent J. Ørstrøm Møller har foreslået Habsburgriget som forbillede for en nyorganisering af et postnationalistisk Europa (Ørstrøm Møller 1991). Hvad ligger der bag dette forslag? Hvad var Habsburgriget?

Den umiddelbare anledning til oprettelsen af det habsburgske rige var dynastiske tilfældigheder, men det er ikke tilstrækkeligt som forklaring på den uendelige sejlivede, der prægede denne statsdannelse. Den blev spået undergang igen og igen, men overlevede alligevel helt til 1918. Den egentlige årsag til rigets eksistens som centraliseret stat på tværs af alle lokale forskelligheder, var dets rolle som militært bolværk mod den osmanniske ekspansion. Tyrkerne belejrede Wien første gang i 1529 og sidste gang i 1683, og riget klarede sig kun på et hængende hår. Da den ungarske konge Lajos II af den polsk-litauiske slægt Jagiello faldt i slaget mod tyrkerne ved Mohács i 1526 blev vejen banet for, at den habsburgske ærkehertug Ferdinand I (1503-64) kunne arve kongekronen i Bøhmen og Ungarn. Den tyrkiske belejring af Wien blev afvist og Ungarn delt mellem habsburgerne og osmannerne, således at den vestlige del med det meste af Kroatien og Slovakiet forblev under vestlig indflydelse med Bratislava (Pozsony) som hovedby, men reelt styret fra Wien. Den østlige del af lavlandet blev styret direkte af tyrkerne, mens Transsylvanien var et autonomt vasalfyrstedømme under sultanen i Istanbul. Transsylvanien blev en højborg for kalvinismen, der i 1500-tallet havde vundet stærkt frem blandt adelen i Ungarn og de tjekkiske lande.

Habsburgerne gennemførte i 1600-tallet med hård hånd en katolsk modreformation i, en proces man den dag i dag kan se sporene af i de barokkirker, der dominerer bybillederne i Wien, Praha og Bratislava. Også fænomener som den stadig populære Loreta-kult, der dyrkede jomfru Marias hus, der ifølge legenden var fløjet til Efesos og derfra videre til Loreto syd for Ancona, vidner om, hvilke midler modreformationen benyttede i sin sejrige kamp om sjælene. Den usikre balancetilstand med osmanniske rige varede til freden i Karlowice i 1699, da habsburgske hære under generalen prins Eugen – eller Eugenio von Savoye, som han med en karakteristisk blanding af italiensk, tysk og fransk kaldte sig – generobrede Ungarn efter over 150 års konstante kampe med tyrkerne. I denne periode var grænselandet organiseret som særlige militærdistrikter direkte underlagt Wien, hvor bønderne, de såkaldte Grenzer, var frie for livegenskab mod at gøre militærtjeneste. Disse grænseegne lå i de områder, hvor kroaterne og serberne nu kæmper, og der går en lige linie fra de militære frihedstraditioner dengang til nu. Sammen med denne større geopolitiske begrundelse, skylder riget sin eksistens den betydning, de habsburgske kronlande havde som territorial magtbasis for den sidste universalistiske magt i Europa, den tysk-romerske katolske kejser. Fra Wien bekæmpede kejseren reformationen og de begyndende territoriale fyrstestater i Tyskland, hvor han havde magt til det. Det var baggrunden for tredivårskrigen, der begyndte i Praha i 1618.

I 1620 knuste kejser Ferdinand II (1578-1637) i det i sig selv ubetydelige slag ved Det hvide Bjerg uden for Praha den tjekkiske hær og henrettede hele den gamle bøhmiske adel. Dens godser blev inddraget og uddelt til adelige fra hele Europa, som var villige til at sværge lydighed til kejseren og paven. Med den såkaldte Verneuerte Landesordnung i 1627 blev Bøhmens selvstyre ophævet, selv om landet formelt forblev et selvstændigt monarki i personalunion med de øvrige rigsdele. Derved blev grunden lagt til den manglende retslige anerkendelse af Bøhmen, som i sidste ende undergravede imperiet. Fredsslutningen i 1648 efter Trediveårskrigen demonstrerede dog grænserne for kejserens magt. Han måtte anerkende de tyske fyrsters selvstændighed, hvadenten de var protestanter eller katolikker. Og det lykkedes Frankrig at forhindre etableringen af en sammenhængende territorialstat i det sydlige Tyskland ved sammenlægningen af Bayern med kejserens øvrige besiddelser omkring Rhinen og i det nuværende Østrig og Slovenien.

Det var således tildels af nød, at den multinationale habsburgske stat blev etableret som fælles politisk paraply over Centraleuropa. Men da dette valg først var blevet påtvunget herskerne, antog statsdannelsen betydning som adækvat politisk ramme for det økonomiske liv i hele Donau lavlandet med tilhørende bjerglande. Allerede tidligere var havnebyen Trieste blevet erhvervet, og den kom nu til at fungere som havn for hele dette enorme område, der, da det var størst, ved udbruddet af 1. verdenskrig havde knap 56 millioner indbyggere. Indtil 1918 fungerede Centraleuropa som en sammenhængende økonomisk enhed til gensidig berigelse for flertallet af indbyggerne. Denne geopolitisk-økonomiske sammenhæng er baggrunden for, at riget overlevede udfordringen fra den ungarske adels separatisme i 1700- og 1800-tallet. I 1700-tallet gennemførte Maria Theresia (1717-80) og hendes to sønner Joseph II (1740-80) og Leopold II (1747-92) en oplyst, centralistisk revolution fra oven. I historieskrivningen hæfter man sig oftest ved, at Joseph II's revolutionære reformer slog fejl, og det er da også rigtigt, at mange af dem blev tilbagekaldt eller modificeret af hans to efterfølgere. Men meget mere blev stående, herunder en veluddannet og ikke korrump embedsmandsstand og et multinationalt officerskorps (Deák 1990). Disse grupper var ubetvivleligt tysk dominerede, men alligevel gennemførtes i sidste halvdel af 1800-tallet den enestående praksis, at alle blot nogenlunde overordnede civile embedsmænd og officerer efter to års tjeneste i en provins af riget ud over det obligatoriske tyske sprog skulle beherske det eller de lokale sprog i en grad, så retshandlinger kunne foregå på dem. Der er mange vidnesbyrd om personer, der ikke levede op til dette krav, men det er værd at huske på, at ingen senere administrationer i området har så meget som forsøgt at leve op til en sådan standard, ligesom ingen andre multinationale imperier har blot overvejet en sådan foranstaltning. En tilsvarende oplyst holdning til nationalitetsspørgsmålet lå bagved den glimrende og pålidelige statistik over befolkningens sproglige tilhørsforhold fra 1900 og 1910, den statistik som al senere forskning bygger på (Waber 1914, Zwitter 1960).

Den tjekkiske nationale leder Frantisek Palacky (1798-1876) afslog i 1848 invitationen til at deltage i den tyske revolutionære grundlovgivende forsamling i Frankfurt med en berømt formulering om, at hvis ikke den østrigske stat allerede eksisterede, ville det have været nødvendigt at skabe den (Kohn 1961, 121-22). Dermed tænkte Palacky først og fremmest i magtpolitiske termer på de centraleuropæiske folks, især tjekkerne, placering mellem tyskerne, ungarerne og Rusland. Efter hans mening lå de slaviske folks redning i at støtte den østrigske kejser – han havde antaget denne titel i 1804, for at bevare sin position efter Napoleons opløsning af det tysk-romerske rige, der endeligt fuldbyrdedes i 1806. Men i løbet af den industrielle revolution i de tjekkiske lande og nedre Østrig, der rigtigt tog fart efter

revolutionen i 1848, blev det evident, at der var store økonomiske fordele ved et fælles marked. Det lykkedes ganske vist aldrig at afskaffe toldgrænserne mellem den ungarske og den østrigske del af riget, men den økonomiske vækst, der trods alt kom, hang sammen med fællesskabet, som man tydeligt kan se af den katastrofe, der slog ind over landene efter sejren for den nationalstatslige protektionisme i 1918 (Hertz 1947, Berend and Ránki 1969 og 1974). Den nyeste økonomiske historieforskning som David Good (1984) og Komlos (1983) er begyndt at anlægge dette perspektiv i opposition til en ældre forestilling om, at industrialiseringen i Østrig-Ungarn slog fejl. Ligeledes afvises såvel de ungarske historikers myte om, at Ungarn blev udbyttet af de andre dele, som tanken om at Ungarn kun var en kornproducerende møllesten om halsen på den vestlige rigshalvdels effektive industri.

Der er altså grund til at tage de talrige dommedagsserklæringer over det habsburgske rige med et gran salt. Ingen af de selvforståede 'nationale' efterfølgerstater til det habsburgske rige, der brød sammen pga. nationale modsætninger, var nemlig nationale i nogen fornuftig mening af ordet, bortset fra taberne Ungarn og Østrig. Alle andre var flertalsstater med uhyre mindretal af anderledestalende. Og disse mindretal fik det ikke bedre, snarere dårligere efter opløsningen af kejserriget. Det er en del af baggrunden for den nostalgiske holdning til det habsburgske dobbeltmonarki. Det er dog vigtigt samtidig at erindre sig, at denne nostalgi især retter sig mod, hvad riget kunne være blevet, hvis man havde gennemført den ene eller anden af de talrige føderalistiske reformplaner, som fremsattes såvel af skiftende regeringer som af oppositionelle partier og grupperinger (se Kann 1964). De 'realistiske' kritikere dengang som nu har indlysende ret i, at rigets politiske struktur stivnede efter kompromisset mellem kejseren og den ungarske adel i 1867, det såkaldte Ausgleich.

Ungarn i dobbeltmonarkiet

Mellem 1090 og 1097 var Slavonien, Kroatien og dele af Dalmatien blevet underlagt den ungarske konge. I modsætning til Transsylvanien blev Kroatien ikke direkte indlemmet i riget, men indgik en personalunion, således at den ungarske konges officielle titel var konge af Ungarn og Kroatien. Kroatien blev derfor fra 1100 til 1918 styret af en vicekonge, en såkaldt ban. Ungarn overlevede som stat pga. rigsfællesskabet med Østrig og Bøhmen. Det ungarske parlament opgav aldrig formelt sin ret til at vælge kongen, og selv under den mest enevældige af habsburgerne, Joseph II (1740-90) styredes Ungarn efter traditionelle, aristokratiske principper. I 1804 udråbte Franz I (1768-1835) sig til kejser af Østrig og gav i 1806 afkald på værdigheden som tysk-romersk kejser. I første omgang fik det ingen betydning for hans ungarske undersåtter, som han herskede over i kraft af sin værdighed som konge af Ungarn. I 1830'erne og især 1840'erne skyllede liberale strømninger imidlertid hen over hele Europa og greb såvel adelen som det fåtallige borgerskab i Ungarn. Grev István Széchenyi (1791-1860) formulerede i 1830'erne et liberalt økonomisk moderniseringsprogram med krav om frihed for bønderne og ophævelse af adelens særrettigheder, især skattefriheden – 700.000 store og mellemstore jordejere var skattefrie (Kann 1974, 289). Den ligelige behandling af alle var symbolsk blevet indledt med opkrævelse af bropenge af alle uanset rang og stand ved færdsel over den første jernbro over Donau, som Széchenyi tog initiativ til at opføre 1839-49. Széchenyi var stærkt inspireret af britiske forbilleder og advarede mod den revolution, som Lajos Kossuth prædikede.

Széchenyis konkurrent og modpol var Lajos Kossuth (1801-94), i en menneskealder den ubestridte leder af den radikale nationalisme i Ungarn. Han tilhørte en protestantisk, slovakisk

slægt, blev advokat i sin hjemby 1826. 1831 flyttede Kossuth til Pest og deltog i parlamentets samlinger som stedfortræder for en afdød magnats enke. Han påkaldte sig hurtigt opmærksomhed ved at rundsende håndskrevne referater af møderne, som indtil da havde været lukkede. Kossuth overtog hurtigt ledelsen af oppositionen mod den enevældige kejser. I marts 1848 ledede han den delegation, som på vegne af begge Parlamentets kamre fremførte de ungarske klager i Wien; 17 marts overtog han embedet som finansminister i grev Lajos Batthyánys revolutionære reformregering, der proklamerede bøndernes frigørelse og udvidelse af valgretten.

Efter bruddet med kejseren 15. september 1848 blev Kossuth leder af oprøret og organiserede en ungarsk hær af de såkaldte ”honved”, som i første omgang klarede sig godt mod de kejsertro hære fra de slaviske provinser under ledelse af den kroatiske vicekonge (ban) Josip Jellacic (1801-59). April 1849 blev han valgt til provisorisk statsoverhovede, men måtte flygte i august 1849, da de revolutionære ungarere blev nedkæmpet med russisk hjælp. Han forsøgte at få først Frankrig siden Italien til at angribe dobbeltmonarkiet. Men i mellemtiden havde kejser Franz Joseph (1830-1916), der var kommet på tronen i december 1848 midt under revolutionen, forsonet sig med sine ungarske modstandere. Østrigs nederlag til Frankrig ved Solferino i 1859 og afståelsen af Lombardia til den nyoprettede italienske stat overbeviste ham om, at de centralistiske kræfter var for svage til at holde både de nationale og de sociale oprørsbevægelser nede. En ny alliance var nødvendig, og det gav ungarerne en chance efter en periode med hård undertrykkelse under regeringen Bach i 1850’erne. Til især tjekkerne store fortrydelse forsonede kejseren sig med de to ledende, ”historiske” nationer i riget, tyskerne og ungarerne, selv om de havde gjort oprør i 1848-49, og monarkiet kun havde overlevet med hjælp fra tjekkerne og kroaterne – og russerne ikke at forglemme.

Politikeren og godsejeren Ferencz Deák (1803-1876) havde været tilhænger af Kossuth i 1840’erne. Men i 1865 gav han med sin berømte ”Påskeartikel” startskuddet til de forhandlinger, der førte frem til Ausgleich i 1867 efter en midlertidig afbrydelse under krigen med Preussen i 1866, som Østrig tabte på det forsmædeligste. Ifølge den nye aftale fik Ungarn fuld suverænitæt over det genoprettede historiske Storungarn. Kun udenrigspolitik og forsvar forblev fælles anliggender for de to dele af dobbeltmonarkiet under to ministre med sæde i Wien. Ellers var der nærmest tale om to selvstændige stater i personalunion med told- og pasgrænse imellem. Et tredje fælles ministerium forvaltede udgifterne til de to fælles områder, som derudover blev kontrolleret af udvalg fra begge rigshalvdeles parlamenter. Østrigs og Ungarns bidrag til den fælles statshusholdning blev under hensyntagen til deres respektive økonomiske formåen indtil videre sat til henholdsvis 70 og 30%. Størrelsen af budgettet og byrdefordelingen mellem rigsdelen skulle afgøres i fællesskab af de to parlamenter i Wien og Budapest ved forhandlinger hvert tiende år. Som venteligt førte det til de jævnlige genkommende ”Ausgleichskriser” (Kann 1964 I, 31). I 1868 blev der yderligere indgået et kompromis, Nagodba med Kroatien, hvorefter kroaterne gav afkald på at blive en tredje, selvstændig enhed indenfor dobbeltmonarkiet. Til gengæld indlemmedes Slavonien og den nordlige del af Dalmatien minus Fiume (Rijeka) i Kroatien. ”Partierne fra 1867”, som tilhængerne af Ausgleich kaldtes, forblev uantastet ved magten de næste 50 år, idet de kunne henvise til, at Ungarn på intet tidspunkt siden slaget ved Mohács havde været så stort eller selvstændigt.

Det var den historiske, ungarske stats-nation, der var blevet (gen)oprettet ved Ausgleich i 1867, men efterhånden overgik magten fra de ikke-nationalistiske højadelige magnater til

nationalistiske lavadelige, som i den bedste mening ville give de øvrige folkeslag, især slovakkerne og rumænerne i Transsylvanien adgang til den 'højere' ungarske civilisation ved at tvinge dem til at lære magyarsk. Fra 1870 gennemførtes en hårdhændet magyarisering af de andre folkeslag, især slovakkerne, på trods af løfterne i den ret liberale sproglov af 1868. Det indebar, at den ungarske regering opgav den urgamle skelnen mellem staten eller nationen Ungarn (nemzet), som alle kunne tilhøre uanset sprog og kultur (nemzetiség), og folket magyarerne. Dermed skiftede statsdannelsen karakter fra en traditionel stats-nation til en moderne nationstat, dvs. at legitimiteten fra at bygge på fyrsten af Guds nåde gik over til at bygge på et demokratisk, politisk nationsbegreb, som forudsatte, at undersåtterne var nationale borgere. Magyarer og ungarere skulle være det samme.

Magyariseringen havde stor succes især i den hastigt voksende storby Budapest. Denne by, der i 1848 havde været tysk for tre fjerdedele vedkommende, var i 1900, da indbyggertallet var tre gange større, for 80 %'s vedkommende magyarsk talende. Det skyldtes, at de gamle tyske borgerlige familier skiftede sprog, samtidig med at de store mængder jøder, som strømmede ind især fra Galicien i den cisleithanske del af dobbeltmonarkiet, og de nye fabriksarbejdere accepterede magyarsk sprog og kultur. Især var jøderne talrige i Budapest, hvor de omkring 1900 udgjorde en fjerdedel af befolkningen, og i liberale erhverv som journalister, sagførere og læger endda op til 50 % (Macartney 1962, 108 og Lukacs 1989).

Cisleithanien som føderation

Efter 1867 herskede kejser Franz Joseph som kejser af den østrigske eller cisleithanske del af riget (efter grænsefloden Leitha) og som konge i den ungarske eller transleithanske del. Betegnelserne stammer fra en lille biflod til Donau, Leitha, som udgjorde grænsen mellem de to riger. Parlamentet i de to rigsdele blev valgt efter helt forskellige regler, især efter 1907, hvor der indførtes almindelig valgret for mænd i den østrigske eller cisleithanske del. Kun to områder var som nævnt fælles, hæren og udenrigspolitikken. Ingen vovede at ændre så meget som et komma i aftalen, og det politiske liv i de to rigshalvdele blev mere og mere sterilt, mens den halvt enevældige kejser vogtede nidkært over sine to områder, hæren og udenrigspolitikken. Franz Josephs nidkærhed skyldtes imidlertid ikke kun hans enevældige stivindethed, men også det forhold, at de to områder var de eneste fælles anliggender for begge halvdele af den kejserligt-kongelige stat.

Af denne grund kan det være interessant at gennemføre en kontrafaktisk hvis-så undersøgelse af de forskellige planer til føderal omorganisering af staten, som den østrigsk-amerikanske historiker Robert Kann og hans skole har stået for (Kann 1950). De hovedansvarlige for undergravelsen af riget var i virkeligheden de velmenende, demokratiske og nationale kræfter, først og fremmest tjekkerne i samspil med de egoistiske og kortsynede ungarske adelige og de tysktalende i Cisleithanien, som ikke kunne vænne sig til blot at blive et folkeslag på linie med de andre. Det er altså ikke nødvendigvis den eneste historiske sandhed, men snarere en selvopfyldende profeti, efterfølgerstaternes historikere har givet udtryk for, når de i årtier har kritiseret undertrykkelsen af nationaliteterne og ineffektiviteten i det multinationale rige, som de afløste.

Det kan være interessant at henlede opmærksomheden på, at en af samtidens allerstørste kendere af forholdene i Østrig-Ungarn, den franske historiker Louis Eisenmann i 1910 i sit bidrag til bind XII af Cambridge Modern History fastslog, at riget havde overstået sin krise,

og spåede det et langt liv. Det var en så meget mere overraskende konstatering, som Eisenmann få år tidligere havde været en af de skarpe kritikere af riget på linie med den britiske historiker R. W. Seton-Watson (1879-1951), der egenhændigt bidrog mere til omorganiseringen af kortet i Central- og Sydøsteuropa end noget andet menneske. Eisenmann skrev:

2. december 1908 fejrede Franz Joseph I tresåret for sin tronbestigelse. Ved hans halvtredsårsjubilæum i 1898 havde Europa frygtet for monarkiets fremtid, idet det så ud til at være dømt til opløsning ved hans død. Men nu er der gået ti år og fremtidsudsigterne er helt anderledes. Den akutte krise er blevet overvundet udelukkende ved monarkiets egne kræfter. De eksterne trusler, pangermanismen og panslavismen, forekommer langt mindre truende i dag end dengang. Pangermanismen er blevet fejet til side af den almindelige valgret, og den panslaviske følelse er blevet svagere. (...) Der er stadig forbitrede kampe mellem nationaliteterne, men den uundgåelige løsning synes indenfor sigte. Unionen mellem Østrig og Ungarn er blevet styrket af det nye kompromis og den nye østpolitik. ... Monarkiet bygger ikke længere udelukkende på dynastiske bånd, men på bevidste ønsker om union. Heri ligger dets store indre forvandling; heri ligger dets enorme nye styrke; det er det store, det enorme resultat af Franz Josephs regeringstid. (Eisenmann 1910, 212).

Eisenmann byggede sin optimisme på det forhold, at det i 1907 var lykkedes at gennemføre almindelig valgret for mænd i den vestlige del af riget, og at de to rigshalvdele 1. januar 1908 havde indgået et kompromis, hvor Ungarn havde fået politiske indrømmelser mod at yde større bidrag til de fælles områder og indføre frihandel mellem de to lande. Desuden var der i 1905 indgået nationale kompromisser i Mæhren, Bukovina og Galicien, som man håbede kunne danne forbillede for forholdet mellem tyskere og tjekker i Bøhmen. Og ungarerne så ud til at have held med deres magyariseringspolitik, uanset hvor forkastelig og undertrykkende opinionen i Vesteuropa end fandt den.

Dobbeltmonarkiets undergang

Men Habsburgerriget gik under, al fascination ved spekulationerne og de kontrafaktiske hypoteser til trods. I Ungarn havde koalitionen fra 1867 overlevet en parlamentarisk krise mellem 1903 og 1910, hvor tilhængere af fuld uafhængighed havde fået flertal i parlamentet ved de frieste valg nogensinde. 1910 reorganiserede ministerpræsidenten grev István Tisza (1830-1918) det liberale parti og belavede sig på fortsat at regere det storungarske rige i bedre forståelse med den østrigske del efter at have indgået en ny ti-årig aftale i 1907 (Sked 1989, 233). Disse planer blev dog kuldkastet med nederlaget i 1. verdenskrig, som Tisza havde været imod. Krigen begyndte med Østrig-Ungarns ultimatum mod Serbien som gengæld for attentatet på tronfølgeren Franz Ferdinand (1863-1914) i Sarajevo, hovedstaden i det i 1908 annekterede Bosnien- Hercegovina. Den udviklede sig så katastrofalt for dobbeltmonarkiet på de fleste fronter, at det måtte bede om hjælp fra den tyske allierede. Tropperne kæmpede stort set tappert, men klarede sig dårligt pga. ringe ledelse. Kun mod arvefjenden Italien, der var endnu dårligere ledet, kunne den østrig-ungarske hær hævde sig. Det østrig-ungarske dobbeltmonarki blev opløst af de sejrende allierede på initiativ først og fremmest af Italien, der ville hævne nederlaget ved Caporetto i 1917. Denne sejr plus det forhold, at Rusland trak sig ud af krigen ved freden i Brest Litovsk havde fået det østrigske militærs selvtillid til at vokse. Derved blev det umuligt for kejser Karl IV (1887-1922) at fortsætte den tilnærmelse til de allierede, han havde indledt kort efter sin tronbestigelse i 1916. Ironisk nok var det altså de

tysk-østrigske militære sejre, som førte til opløsningen af det habsburgske rige (Seton-Watson 1981, 434).

I 1918 kom det flere steder i riget til strejker og oprør, især den såkaldte Jännerstreik januar 1918. Kontreadmiral Miklós Horthy (1875-1957), monarkiets sidste flådechef nedkæmpede på blodig vis et flådeoprør i havnen Cattaro ud for Montenegros kyst i februar 1918. Det hjalp dog ikke på krigslykken, og den 31. oktober 1918 kom det til den såkaldte oktoberrevolution i Budapest. Efter et forgæves forsøg på at redde riget ved at organisere det som en føderation abdicerede kejser Karl IV (1887-1922), der havde overtaget tronen i 1916. 10. november udråbtes republikken i Østrig og 16. november 1918 fulgte Budapest efter. Men ingen af disse regeringer formåede at vende udviklingen. De allierede sejrherre Frankrig, Storbritannien og USA havde besluttet sig for at opløse det traditionelle Störungarn til fordel for oprettelsen af tre nye stater, Polen, Tjekkoslaviet, Jugoslavien og en fordobling af Rumænien.

Fredsslutningen efter 1. verdenskrig går normalt under navnet Versailles-traktaten, men den bestod af et kompleks af traktater, der blev skrevet under på forskellige lokaliteter. Trianon-freden, der regulerede Ungarns grænser, er opkaldt efter det haveslot i haven til Versailles, hvor den blev skrevet under 4/6 1920. Freden med Østrig blev indgået i St. Germain-en-Laye 10/9 1919, freden med Bulgarien i Neuilly-sur-Seine 27/11 1919 og med Tyrkiet i Sèvres 10/8 1920. Ved Trianon traktaten beholdt Ungarn kun 92.963 af Stefanskronens oprindelige 325.411 km². Rumænien fik 103.093, Tjekkoslaviet 61.633, Jugoslavien 42.541 og Østrig 4.020 (Burgenland) Af de i 1910 registrerede 21 mill. indbyggere i Transleithanien beholdt Ungarn 7,6 mill, mens Rumænien fik 5,3, Tjekkoslaviet 3,5, Jugoslavien 4,1 mill. og Østrig 290.000. Af de 10 mill. registrerede magyarisk talende gik 3,2 mill. til efterfølgerstaterne: 1,7 mill. til Rumænien, 1 mill. til Tjekkoslaviet 1/2 mill. til Jugoslavien og 26.183 til Østrig (Macartney, 1962, 116).

Ungarn i mellemkrigstiden

31. oktober 1918 kom det til den såkaldte oktoberrevolution i Budapest, hvor socialdemokrater og radikale borgerlige greb magten og udnævnte den liberale grev Mihály Károlyi (1875-1955) til regeringsleder. 13. november 1918 abdicerede kejser Karl IV (1887-1922), og tre dage efter udråbtes republikken. Károlyi's regering rummede en række af de bedst begavede og mest idealistiske ungarske politikere, bl.a. sociologen Oszkár Jászi (1875-1957), men formåede ikke at vende udviklingen. I marts 1919 demissionerede Károlyi i protest mod afståelsen af yderligere områder til Rumænien. Kommunisten Béla Kun (1886-1939) greb magten støttet af socialdemokraterne og udråbte 21 marts 1919 en kortlivet rådsrepublik i Budapest. Trods store løfter formåede han ikke at gøre det bedre end de liberale og måtte 4. august flygte til Wien, mens en rumænsk hær marcherede ind i byen. Resultatet af den kortlivede bolsjevikiske revolution var en fuldstændig splittelse mellem landbefolkning, der udgjorde 80 % og den relativt fåtallige bybefolkning. Højreradikale og konservative flygtninge fra de afståede områder etablerede under forsæde af admiral Horthy en kontrarevolutionær, ”hvid” regering af godsejere og embedsmænd i Szeged. 16. november 1919 marcherede Horthy ind i Budapest og markerede dermed afslutningen på Béla Kuns rådsrepublik. Februar 1920 afholdtes valg til et nyt parlament, og 1 marts blev Miklós Horthy valgt til rigsforstander, en post han bevarede til 1944. Formelt blev det habsburgske monarki ikke ophævet før 1947, men i 1921 forhindrede Horthy dog med militær magt to gange den

liberale kejser Karl i at vende tilbage til Budapest. Nødtvungent accepterede Horthy-regeringen 14. juni 1920 Trianon-fredens hårde bestemmelser.

Grev István Bethlen (1874-1947), storgodsejer i Transsylvanien blev i 1921 udnævnt til ministerpræsident og stod for den økonomiske konsolidering af det kontrarevolutionære styre i 20'erne. Han forsøgte at mægle mellem legitimisterne, som ønskede en habsburger tilbage på tronen, og de højreradikale, som ikke ville vide af dette kongehus, der havde "svigtet". Derudover stod Bethlen for en vestligt orienteret udenrigspolitik for på den måde at gøre sig fortjent til en revision af Trianon-freden. Det stødte på store vanskeligheder, da de allierede, især Frankrig satsede alt på alliancen med de stater i Den lille Entente, som revisionen ville gå ud over. Bethlen blev pga. den tiltagende økonomiske verdenskrise tvunget til at træde tilbage i sommeren 1931 og blev kort efter afløst af den åbent fascistiske, tyskorienterede generalstabsofficer Gyula Gömbös (1886-1936). Bethlen bevarede dog stor politisk indflydelse som leder af de konservative, der modarbejdede den totalitære, fascistiske ensretning i landet. Under 2. verdenskrig advarede han mod alliancen med Tyskland og søgte forbund med USA og Storbritannien.

Under alle disse økonomiske og sociale vanskeligheder voksede egentligt fascistiske bevægelser frem i landet. Pilekorsbevægelsen eller "Den nationale Viljes Parti", var en fascistisk organisation, oprettet 1935 af den tidligere officer Ferencz Szálasi (1897-1946). I 1935 fik de nationalsocialistiske partier tilsammen kun 2,9 % af stemmerne, mens de i 1939, ved mellemkrigstidens frieste valg, tilsammen opnåede knap en tredjedel (Barany 1971, 77). Grunden til denne fremgang for fascismen under Horthys nationale, antimarxistiske diktatur må søges i, at Pilekorsbevægelsen repræsenterede et socialt oprør mod den aristokratiske regering blandt landarbejderne, middelstanden og industriarbejderne især i Budapest. I 1940, hvor partiet havde ca. 100.000 medlemmer, udgjorde arbejdere 41 %, funktionærer 19 %, bønder 13 % og officerer 17 % af medlemsskaren. En sigende demonstration af det fascistiske partis tilslutning blandt arbejdere er det faktum, at den mest industrialiserede af Budapest' forstæder, det "røde" Csepel, valgte to fascistiske parlamentsmedlemmer i 1939 (Barany 1971, 77).

Ungarn havde store krav på Slovakiet, men nøjedes i november 1938 med en yderst beskedne grænseregulering efter lemlæstelsen af Tjekkoslaviet ved München-aftalen. I marts 1939 deltog Ungarn i den endelige deling af Tjekko-Slovakiet ved at overtage den østligste del, Ruthenien eller Karpatho-Ukraine, som det kaldes i dag. Hele det næste år lykkedes det den anti-tyske ministerpræsident Pál Teleki (1879-1941) at holde landet uden for krigen, men i juni 1940, da Sovjetunionen tog Bessarabien (Moldavien) fra Rumænien blev fristelsen for stor, og 30. august indlemmedes store dele af Transsylvanien. Da Kroatien 11. april 1941 erklærede sig selvstændigt efter Tysklands overfald på Jugoslavien, besatte Ungarn de dele af landet, som før 1918 havde hørt til det såkaldte "Indre Ungarn". Pál Teleki begik selvmord i protest mod beslutningen, der få uger senere blev fulgt op med Ungarns deltagelse i angrebet på Sovjetunionen. I december 1941 erklærede Storbritannien og USA Ungarn krig, og de allierede krævede grænserne fra 1937 genoprettet. I januar 1943 tilintetgjordes størstedelen af den ungarske hær på østfronten. I marts 1944 tog Tyskland kontrollen i Ungarn og begyndte at deportere jøderne, hvilket Horthy dog søgte at forhindre. 15. oktober 1944 proklamerede den ungarske regering våbenhvile, hvorefter tyskerne besatte landet og indsatte lederen af det fascistiske pilekorps, Ferencz Szálasi som ministerpræsident. Efter krigen gik Horthy i eksil i Portugal. Det diskuteres i dag, hvorvidt Horthys styre skal kaldes fascistisk eller

ultrakonservativt. Det virker måske som en strid om ord, men dækker over det forhold, at Horthy som statsoverhovede accepterede såvel en vestligt orienteret, konservativ ministerpræsident som István Bethlen og Gyula Gömbös, der stod for en fascisme fra oven og alliance med Italien og Tyskland. Horthy var i kraft af sin monarkistiske baggrund en beslutsom modstander af al totalitær politik og beskyttede de ungarske jøder til det sidste, fordi han opfattede dem som ungarere. Uanset hvordan man end fortolker mellemkrigstidens regime blev slutresultatet et totalt militært nederlag, som førte til den bekendte efterkrigshistorie med gradvis kommunistisk magtovertagelse, folkedemokratisk diktatur, opstand i 1956 og gradvis frigørelse fra Sovjetunionen i 70'erne og 80'erne.

Det intellektuelle miljø i Budapest

Afslutningsvis kan et citat fra den ungarskfødte forfatter Arthur Koestlers (1905-83) interessante selvbiografi *The Invisible Writing* (Skriften på væggen) fra 1954 illustrere 1930'ernes litterære caféliv i Budapest, hvor det politiske liv i vid udstrækning udspandt sig. Koestler tilhørte i udgangspunktet selv denne verden, men havde studeret i Wien, opholdt sig i Palæstina som zionistisk immigrant, gjort karriere i Tyskland som stjernejournalist, indtil han som medlem af kommunistpartiet flygtede for nazisterne først til Sovjetunionen og siden til Paris. Dette øjebliksbillede stammer fra sommeren 1933, hvor Koestler opholdt sig i Budapest på gennemrejse efter en mislykket reportagerejse i revolutionens fædreland USSR og sammen med venen Andor Németh skrev løs på et skuespil og nogle lejlighedsarbejder for at tjene penge:

Om aftenen gik vi hen på en af de tre eller fire kaféer, hvor de forskellige litterære klik kom sammen, lyttede til de sidste historier og diskuterede ethvert emne på jorden med undtagelse af politik. På få dage havde jeg truffet næsten enhver ungarsk forfatter og hans følge, thi de mere prominente blev altid fulgt til kafeerne af en suite hustruer, ekshustruer, veninder, samt hutruernes og venindernes venner. Disse sidste var et slæng af yderst korrekte, pæne og velopdragne unge mænd, som følte sig dybt bæret ved at have opnået indpas i de berømte forfatteres omgangskreds.

Det var en mærkelig forsamling og helt anderledes, hvad atmosfæren angik, end de litterære klik i Paris, London eller Berlin. Ungarn var efter krigen en liliputstat med en befolkning på syv millioner, hvoraf størstedelen var halvoplyste bønder. Ligesom Østrig befandt det sig permanent i økonomisk depression, som kun blev afbrudt af akutte kriser. Men i modsætning til Østrig og andre små lande havde det ingen forbindelser i form af et fælles sprog med de større naboers kultur. Magyarerne er en isoleret enklave i Europa, og deres eneste slægtninge er de fjerne finner. Ungarske forfattere kunne kun opnå en større læsekreds ved at emigrere og lære at skrive på deres nye fædrelands sprog. Men at opgive sit modersmål betyder i de fleste tilfælde døden for en forfatter og hans omdannelse til en ubestemmelig kosmopolitisk journalist eller litterær "neger". Ungarns væsentligste eksport siden første verdenskrig har bestået i reportere, manuskriptforfattere, filmproducenter, tidsskriftredaktører, artister, skuespillerinder og fabrikanter af internationale bestsellere – kunstens og videnskabens demimonde. De blev strøet ud over hele verden ved den centrifugalkraft, som opstår, når en enestående mængde talent låses inde i et lille land uden midler til at udtrykke sig på. Skønt jeg havde den lykke at blive tosproget opdraget og at forlade landet som barn, har jeg betalt den bød, som tabet af ens kulturelle rødder medfører i lang tid.

De, der blev hjemme, blev dømt til at skrive for en lille, forvænt og stopfodret læsekreds. 1920-ernes og 30-ernes førende ungarske digtere og forfattere ville have indtaget ansete positioner indenfor enhver stor nations litteratur. Men deres lands lidenhed og fattigdom dømte dem til at tjene til brødet ved at skrive i dagblade og tvang dem samtidig til at leve i en atmosfære af åndelig indavl. Når forfattere i større lande først er vokset fra deres ungdommelige klikker, undgår de dette instinktmæssigt, men kunstneren i den lille by er fordømt til at leve hele sit liv i en intellektuel ghetto. Budapests litterære ghetto var kafeerne, der også var hovedkvarter for de bekrigende fraktioner. Mange forfattere arbejdede, læste og modtog deres gæster på kafeerne. De havde deres reserverede borde, deres vaner, deres hoffer.

Disse særlige omstændigheder skænkede byens intellektuelle liv en varm intimitet, der fuldstændig fortryllede mig. [...] Såfremt der overhovedet fandtes et dekadent samfund, så var det her i Budapest. (Koestler 1954, 155-56).

Koestler selv var som sagt kommunist og var som den første siden 1919 rejst direkte til det antirevolutionære Budapest fra Sovjetunionen. Han blev derfor kaldt op til det politiske politi, som forhørte ham om hans aktiviteter, og om han i Moskva havde mødt det store dyr i åbenbaringen, Béla Kun. Koestler svarede ja og beskrev ham for de nysgerrige kommunistjægere, hvorefter det kom til et replikskifte, som meget godt belyser det intellektuelle livs forhold under det repressive regime:

Til sidst gav de mig mit pas tilbage, og vi trykkede alle hinandens hænder. Den næstkommanderendes sidste spørgsmål gik ud på, om jeg havde i sinde at besøge fabrikker og arbejderforstæder. Jeg sagde nej. Jeg arbejdede på et skuespil. »Udmærket,« sagde han. »Så længe De nøjes med kafeerne og lader fabrikkerne i fred, vil de ikke få vrøvl med os.« (Koestler 1954, 168).

Verden af igår

Hvordan skal vi så i dag vurdere denne statsdannelse, som selvfølgelig ikke står til at genoprette i sin gamle form, selv om kejser Karl IV's søn Otto af Habsburg, som medlem af Europaparlamentet og leder af Paneuropaunionen erklærer sig beredt? Her vil jeg erindre om den østrigske forfatter Robert Musils (1880-1942) bittert-søde erindring om den østrig-ungarske verden af i går. Den var ganske vist helt umulig, typisk østrigsk schlamperei sat i system, men netop derfor på næsten alle måder mere menneskelig og civiliseret end det, der fulgte efter. Musil kaldte kærligt landet "Kakanien" efter forkortelsen k. u. k, *kaiserlich und königlich*, som det oprindelige østrigske k. u. k. under hårde konstitutionelle kampe var blevet til. Musil er normalt blevet læst, som om han var imod riget, men hvordan skal man i grunden forstå følgende passage:

Dér, i Kakanien, denne stat, der senere er gået under og som man ikke forstod, denne stat der i mangt og meget var forbilledlig uden at finde anerkendelse for det, var der også tempo men ikke for meget tempo. ... Man havde ingen økonomisk og imperialistisk ambition; man sad i Europas centrum, hvor de gamle verdensakser skærer hinanden; ordene "koloni" og "oversøisk" hørte man som noget endnu komplet uprøvet og fjernt. Man udfoldede luksus, men slet ikke så raffineret som franskmændene. Man drev sport, men ikke så naragtigt som angelsakserne. Man gav enorme summer ud til hæren, men dog kun netop så meget, at man

var sikker på at være den næstsvageste af stormagterne (...). Ifølge sin forfatning var det liberalt, men blev styret konservativt. Det blev styret konservativt, men levede frisindet. Alle borgere var lige for loven, men ikke alle var jo borgere. Man havde et parlament, der gjorde så stor brug af sin frihed, at man almindeligvis holdt det lukket; men man havde også en nødretsparagraf, ved hvis hjælp man klarede sig uden parlament, men hver gang alle allerede glædede sig over enevælden, forordnede kronen, at nu skulle der alligevel igen regeres parlamentarisk. Af sådanne foreteelser fandtes der mange i denne stat, og til disse hørte også de nationale kampe, der med rette tildrog sig Europas nysgerrighed, men i dag bliver fremstillet helt forkert. De var så heftige, at statsmaskinen på grund af dem gik i stå og stod stille flere gange om året, men i intervallerne og i pauserne mellem regeringerne kom man udmærket ud af det med hinanden og lod, som om intet var hændt. (Musil 1930/68, 37-38).

Den gængse kritiske opfattelse af det 'dødsdømte' habsburgske monarki er til gengæld prægnant formuleret af Villy Sørensen i en bog om Praha-forfatteren Franz Kafka:

Der er ingen grund til at tro at Franz Kafka i Slottet har villet skildre Franz Josefs statsforvaltning, men da det kaffiske slots absurde foranstaltninger ofte er blevet opfattet som et digterisk udtryk for at Herrens veje er uransagelige, kan der nok være grund til at minde om, at Kafka voksede op som undersåt i en stat, der ifølge sin grundlovs paragraf 14 kunne udstede love uden folkerepræsentationernes samtykke, en stat, der egentlig kun eksisterede som en sådan i kraft af modsætningerne mellem de mange nationaliteter den holdt sammen på, en stat hvis bureaukrati havde karakter af forsvar mod alt nyt, som det stod så hjælpeløst overfor at det – med et udtryk af Musil – måtte vente med at tage stilling til det, indtil et præcedens var gået forud. (Sørensen 1968, 9).

I en anden af verdenslitteraturens klassikere, Verden af i går skrev Stefan Zweig (1881-1942) i eksil i Brasilien lige før han begik selvmord af sorg over, hvad nazismen og nationalismen havde gjort ved hans elskede Centraleuropa:

Jeg blev født i 1881 i et stort og mægtigt Kejserrige, i Habsburgernes Monarki – det er spildt møje at søge det på Landkortet, det er sporløst slettet. Jeg voksede op i Wien, denne totusindaarige, internationale Storby, – og som en Forbryder maatte jeg forlade den, før den blev degraderet til tysk Provinsby. (...) Naar jeg skal prøve at finde en brugelig Formel for Tiden før den første Verdenskrig, det Tidsrum, jeg voksede op i, saa haaber jeg at være mest prægnant, naar jeg siger: det var Tryghedens gyldne Tidsalder. I vort næsten tusindaarige østrigske Monarki syntes alt bygget paa det varige, og Staten selv syntes den sikreste garant for denne Bestandighed. (Zweig 1942, 6 og 11).

I disse erindringer, hvor vi møder Wien i tiden før nazismen, oprulles for læseren et billede af en svunden tid i et dybt civiliseret Centraleuropa, som forsvandt – tilsyneladende for altid – med fredsslutningerne efter 1. verdenskrig og de nationalistiske og nazistiske bevægelser og de kommunistiske diktaturer. Er det for meget, sådan som Ørstrøm Møller gør, at håbe på, at noget lignende vil kunne genopstå i en ny multinational form? Parallellen mellem opløsningen af det sovjetiske imperium i Østeuropa i 1989 og det østrig-ungarske i 1918 er slående og maner til en vis forsigtighed i begejstringen over afviklingen af enhver overnational myndighed.

Historikernes opgave i den nuværende situation er at afmontere myterne om den direkte kontinuitet til forskellige middelalderlige statsdannelser og de deraf følgende territoriale krav. Alle stater har på et eller andet tidspunkt hersket over deres naboer, så historien kan misbruges af en hvilken som helst chauvinistisk bevægelse til endnu engang at destabilisere den demokratiske udvikling. Og det bliver det. Det er hvad den polske demokratiske historiker Adam Michnik sidste år advarede imod i sin analyse af den demokratiske bevægelse i 1980'erne (Michnik 1990). Omvendt kan det heller ikke nytte at afvise enhver tale om nationalt tilhørsforhold, sådan som venstreorienterede demokrater så ofte har gjort. Det advarede den tyske historiker Thomas Nipperdey med rette mod for Tysklands vedkommende ved det første Wartburg-møde efter genforeningen i sommeren 1990 (Nipperdey 1990). En betingelse for ikke at falde i nogle af disse to fælder er solid historisk viden. Også om det multinationale rige, der engang eksisterede i Centraleuropa.